

Agresja młodzieży w wieku dojrzewania

Wstęp

Rozwój psychiczny człowieka, uwarunkowany jego zadatkami organicznymi i własną działalnością, zależy od wpływu środowiska zewnętrznego, w tym głównie od środowiska społecznego, w którym człowiek żyje. Wpływ ten nie jest niezmienny, gdyż nie tylko człowiek dojrzewa i rozwija się, ale i samo środowisko zmienia się i przekształca i od aktywności i świadomości człowieka zależy kształtowanie się tego wpływu. Środowisko naturalne, kulturowe i społeczne nie powinny być rozpatrywane w izolacji jeden od drugiego. Są one w sposób nierozzerwalny ze sobą połączone i wszystkie mogą być rozpatrywane jako elementy środowiska wychowawczego.

W środowisku społecznym wyodrębnia się: grupę rodzinną, szkolną, grupę rówieśniczą, grupy zorganizowane i samorządne, formalne i nieformalne. W każdej grupie funkcjonują przyjęte reguły społeczne, poglądy i opinie, normy regulujące stosunek jednostki do otoczenia. Ważnymi czynnikami środowiska społecznego, wywierającymi wpływ na rozwój jednostki są warunki ekonomiczne oraz indywidualne, akceptowane społecznie sposoby zaspokajania potrzeb biologicznych, psychicznych i kulturowych. Środowisko wpływa więc nie tylko na sposób funkcjonowania jednostki w społeczeństwie, ale również na kształtowanie jej osobowości.

Najbliższym środowiskiem dziecka jest środowisko naturalne, do którego należy: dom rodzinny, żłobek, przedszkole, szkoła. Wszystko to, co dziecko otacza, z czym styka się ono bezpośrednio, co się wokół niego dzieje, wywiera ogromny wpływ na rozwój jego procesów psychicznych, kształtowanie osobowości i zachowanie się. Gdy środowisko nie jest zagrażające, gdy dziecko czuje się w nim bezpiecznie, funkcjonuje normalnie i nie wykazuje żadnych zaburzeń zachowania. Jednak fundamentem poczucia bezpieczeństwa jest miłość i wzajemna bliskość osób np. w rodzinie. Miłość jest uniwersalną, ponadczasową wartością, nadającą sens każdemu ludzkiemu istnieniu. Świat, który jest światem przemocy, agresji, z jednej strony zaburza poczucie bezpieczeństwa, a z drugiej, uczy mechanizmów obronnych przed owym zagrożeniem, w postaci np. agresji, lęków itd.

Ze względu na częstotliwość występowania postaw agresywnych u współczesnej młodzieży, problem badań nad przejawami tych zachowań należy do najbardziej aktualnych. Strach przed agresją, jaki występuje w naszym społeczeństwie, coraz częściej budzi troskę pedagogów, psychologów i socjologów. Dlatego temat

ten jest tak często podejmowany, co stwarza podstawy do profilaktyki i terapii zaburzeń.

Za przedmiot własnych badań wybrałam agresywne zachowanie się młodzieży w okresie dojrzewania. W tym czasie rozwój zachowań agresywnych przyjmuje czasami postać drastycznych przejawów agresji fizycznej, werbalnej i pośredniej.

Czasami zachowania agresywne są wynikiem utrwalenia się nawyków powstałych w dzieciństwie, zaś zachowania, powodujące początkowo trudności wychowawcze, mogą przybierać w okresie dojrzewania formę różnych wybryków chuligańskich. Zastosowanie właściwych środków przeciwdziałających agresywnemu zachowaniu się zapobiega rozwojowi poważniejszych zaburzeń przystosowania oraz powstaniu związanych z nim konfliktów i trudności życiowych.

W mojej pracy chciałam zbadać, jakie są przejawy agresywnego zachowania młodzieży w wieku dojrzewania oraz przyczyny takiego zachowania. Przyjmuję hipotezę, że istnieje zależność pomiędzy postawami rodzicielskimi a przejawami zachowań agresywnych u młodzieży w wieku dojrzewania.

Styl pracy nauczyciela, czyli przede wszystkim sposoby kierowania grupą, rzutują na stosunki, jakie zachodzą między dziećmi czy młodzieżą w grupie. Być może wnioski wynikające z przeprowadzonych badań przyczynią się do głębszego zrozumienia przyczyn agresywnego zachowania młodzieży i pomogą nauczycielowi w pracy z nimi.

1. Agresja – wyjaśnienie pojęć

Literatura podejmująca problematykę agresji pełna jest różnorodnych i nie zawsze przekonujących definicji tego pojęcia. Najczęściej podkreśla się, że agresja jest zjawiskiem niejednorodnym, że istnieją różne formy i rodzaje agresji, a jej przyczyny i źródła są różnorodne. Różnorodne dyscypliny naukowe, tj. psychologia, socjologia, kryminologia, etyka, nauki prawnicze, podejmują problematykę agresji. Każda z nich prowadzi analizę tego pojęcia w takim kierunku, który byłby dostosowany do celów prowadzonych przez nie badań. Przedmiotem zainteresowań tych nauk są zarówno indywidualne czynności konkretnych ludzi oraz zachowania zorganizowanych i kierowanych grup, jak i abstrakcyjne wzorce kulturowe i zasady postępowania rozpatrywane jako automatyczne kategorie, a podejścia badawcze rozciągają się od opisowo-wyjaśniających do normatywno-wartościujących.

W psychologii również nie znaleziono dotąd jednej powszechnie akceptowanej definicji tego pojęcia.

Najczęściej jako pomoc w określaniu pojęcia agresja przyjmuje się czynności ludzkie, charakteryzowane ze względu na:

- sferę konsekwencji, czyli skutków, do jakich prowadzą określone zachowania agresywne;
- kryterium intencjonalności, kiedy to podmiot chce szkodzić otoczeniu i z tego względu podejmuje określone działania agresywne;

— kontekst społeczny, czyli na wartości moralne i społeczne, jakie niosą ze sobą zachowania agresywne.

Można przyjąć, iż różnice w definiowaniu agresji i spory wokół tego pojęcia sprowadzają się w zasadzie do tego, które z wymienionych kryteriów dominują w przyjmowanym określeniu (Frączek, 1979).

Bandura, Walters, Feshbach za kryterium definicji pojęcia agresja przyjmują umyślność działania. W tym ujęciu „(...) agresją będziemy nazywać każde zamierzone działanie w formie otwartej lub symbolicznej – mające na celu wyrządzenie komuś szkody, straty lub bólu” (za: Ranschburg, 1993, s. 93).

Za taką definicją wypowiada się również Frączek (1979), opiniując agresję jako czynność mającą na celu wyrządzenie szkody, zadanie bólu fizycznego, spowodowanie cierpienia moralnego innemu człowiekowi czy spowodowanie utraty cenionych społecznie wartości.

Wójcik (1977, s. 6–7) definiuje agresję jako „(...) zachowania człowieka mające na celu wyrządzenie szkody innej osobie lub instytucji, a wyrażone w formie ataku fizycznego lub słownego, pośredniego lub bezpośredniego oraz w formie reakcji negatywistycznych.”

Inna grupa badaczy poszła w kierunku szukania kryterium agresji w sferze konsekwencji, jakie agresywne zachowanie się jednostki ma dla otoczenia. Buss (za: Wójcik, 1977, s. 6) określa „(...) agresję jako działanie polegające na wyrządzaniu szkody innemu organizmowi”.

I. Dollard i współpracująca z nim grupa psychologów z uniwersytetu z Yale określali czynności agresywne jako te, które mogą powodować lub powodują cierpienia i szkodę u ludzi, na których są kierowane (za: Frączek, 1973). Przedstawili oni koncepcję znaną jako „hipoteza agresji frustracyjnej”, według której wszelkie formy agresji można wyjaśnić wpływem frustracji, która powoduje wystąpienie agresywnego zachowania się (za: Skorny, 1973).

Ponieważ agresja jest zjawiskiem bardzo złożonym, nie wydaje się słuszne koncentrowanie tylko na jednym aspekcie zachowania agresywnego, jakim jest cel czy skutek działania. Frączek (1973) podkreśla, że wszystkie zachowania agresywne, oprócz uwzględniania ich skutków i intencji sprawcy, powinny być rozpatrywane w kontekście społecznym.

Wójcik (1977) zwrócił uwagę na fakt, iż samo pojęcie agresja odnosi się do pojedynczego aktu lub sekwencji zachowań. U niektórych ludzi zachowania agresywne występują rzadko, u innych wielokrotnie odznaczają się znacznym nasileniem, mogą występować często i do dużej ilości osób, w różnych sytuacjach i z różnych przyczyn. Mówi się wówczas o agresywności jako o pewnej stałej właściwości człowieka. Frączek zwraca uwagę na termin „agresywność” jako określenie stylu zachowania się konkretnej osoby. Agresywność traktowana jest jako siła napędowa, aktywizująca jednostkę do ciągłego poszukiwania sytuacji i możliwości szkodenia i przynoszenia cierpienia innym (Frączek, 1973).

Z przytoczonych wyżej definicji widać, że mimo dużej liczby badań empirycznych poświęconych temu zagadnieniu nie znaleziono jednej, powszechnie akcepto-

wanej definicji zjawiska. Tak, jak różnorodne są poglądy na zdefiniowanie pojęcia agresja, tak różnorodne są sposoby określania form przez nią przyjmowanych.

2. Przegląd teorii i koncepcji agresji

Różnice w rozumieniu pojęcia agresji wiążą się z poglądami na jej genezę. Ch.N. Cofer i M.H. Apley wyróżnili cztery koncepcje agresji (za: Grochulska, 1993). Według jednej z nich agresja jest instynktem, druga ujmuje ją jako reakcję na frustrację, trzecia traktuje jako nabyty popęd, a czwarta uznaje zachowania agresywne jako wyuczone przez wzmocnianie.

Pierwsza koncepcja mówiąca o agresji jako instynkcie ukazuje ją jako napęd działania. Mc. Dougall (1993) twierdzi, że instynkt walki jest jednym z podstawowych instynktów, wiąże się z nim uczucie gniewu, które stanowi impuls powodujący wystąpienie różnych zachowań agresywnych. W tym sensie zachowania agresywne powiązane z instynktem walki uznawane są za pozytywne z biologicznego punktu widzenia, bowiem pobudzają one do zachowań umożliwiających zaspokojenie potrzeb człowieka. Ze społecznego punktu widzenia zachowania agresywne, szczególnie te, które przybierają postać bezpośredniego ataku, są oceniane negatywnie, więc człowiek szuka innych form manifestacji instynktu walki i znajduje go przez różne jego przeobrażenia, tj. socjalizacja, intelektualizacja itp. Niektórzy naukowcy uważają, że instynkt walki daje w ten sposób możliwość dokonywania społecznie pozytywnych zmian w sposobach jego ujawniania się (Skorny, 1968).

Jedną z najbardziej znanych teorii uznających, że zachowaniem ludzi rządzi instynkt, jest teoria Z. Freuda. Początkowo Z. Freud traktował agresję jako jeden z objawów popędu seksualnego. W fazie oralnej – objawem agresji jest gryzienie przedmiotów. Przyporządkowana jest ona do wieku, kiedy dziecku zaczynają wyrzynać się zęby. W fazie analnej – agresja przejawia się w tendencji do narzucania innym swojej woli, dziecko staje się uparte i pojawia się negatywizm. W dalszym rozwoju psychoseksualnym agresja powstaje pod wpływem kompleksu Edypa i Elektry, dziecko rywalizuje z rodzicami tej samej płci (co dziecko) i przejawia się to we wrogich pragnieniach (Grochulska, 1993).

Według Freuda osobowość reprezentują trzy warstwy o różnej sile dynamicznej, pozostające ze sobą w ciągłym konflikcie (id, ego, superego). Przyczyną agresji jest frustracja, będąca efektem wspomnianego konfliktu.

W trzecim okresie twórczości Freud doszedł do wniosku, iż źródłem agresji jest sprzeczność dwóch przeciwstawnych tendencji i dążeń instynktów życia i śmierci (Eros i Thanatos).

Poglądy te skłaniają do wyprowadzenia wniosków, iż instynkt agresji jest wrodzony i niezmienny. Natomiast zachowania agresywne, które są wzbudzane przez ten instynkt, mogą być modyfikowane przez wpływy zewnętrzne. Takie podejście uznały również niektóre nauki biologiczne, np. etologia, nauka o zachowaniu się zwierząt, której twórcami są K. Lorenz i N. Tinbergen.

Kolejną koncepcją agresji, według Ch.N. Cofera i M.H. Apleya, jest ujęcie agresji jako reakcji na frustrację. Jej autorami są psychologowie z uniwersytetu w Yale – I. Dollard, N.E. Miller, O.H. Mowrer i R.R. Sears, którzy wysunęli koncepcję, że przyczyną agresji stanowi uprzednio doświadczona frustracja oraz że wynikiem każdej frustracji jest agresja. Zespół ich tez i twierdzeń przyjęto nazywać teorią frustracja–agresja (Wójcik, 1977). Jednakże z biegiem czasu modyfikowano tę tezę, uznając, że agresja jest jedną z kilku następstw frustracji. Miller stwierdził, że po frustracji mogą występować zachowania nieagresywne. Scott i Fredericson zaobserwowali, że ból może wywołać zachowania agresywne, jak również reakcje strachu i ucieczki. Sears (1941) ustalił, że po frustracji mogą występować reakcje negatywne typu fiksacja, regresja, substytucja (za: Wójcik, 1977).

Znaczące zmiany do koncepcji frustracja–agresja wprowadził Berkowitz. Stwierdził on, że dana sytuacja będzie sytuacją frustracyjną wówczas, gdy jej postrzeganie i interpretacja będą w ten sposób odbierane przez osobę, której to dotyczy. Ponieważ frustracja, zdaniem Berkowitza, wywołuje różne emocje, jak lęk, strach, gniew, które następnie powoduje różne reakcje, to tylko frustracja wywołująca gniew będzie powodowała agresję–agresję gniewną (za: Wójcik, 1977).

Z. Skorny (1973) określa frustrację jako następstwo blokady, czyli braku zaspokojenia określonych potrzeb. Inaczej mówiąc, w agresji frustracyjnej funkcję motywów agresywnego zachowania się spełniają zablokowane potrzeby oraz powstałe na tym podłożu stany pobudzenia emocjonalnego. W związku z tym zastanawiano się, które z tych potrzeb jednoznacznie wywołują zachowania agresywne. Wymienia się potrzeby zależności, uznania, dominacji, kontaktu emocjonalnego z innymi ludźmi itp. A. Bandura, R. Walters (Z. Skorny, 1968) szczególną rolę przypisują:

- blokadzie potrzeby afiliacji – potrzeby kontaktów uczuciowych, która jest następstwem odrzucenia uczuciowego przez osoby znaczące, jak również przez odrzucenie w grupie rówieśniczej;
- blokadzie potrzeby uznania społecznego – powodowanej negatywną oceną zachowania przez otoczenie, środowisko rodzinne, szkolne;
- blokadzie potrzeby samodzielności powodowanej zbyt dużym ograniczeniem aktywności dziecka przez liczne rozkazy i nakazy, jak również konfliktami z dorosłymi, często połączonymi z różnymi formami agresywnego zachowania się.

Frustracja może powodować wystąpienie agresji bezpośredniej lub przemieszczonej. Agresja przemieszczona skierowana jest przeciw osobom lub przedmiotom niebędącym powodem frustracji. Agresja bezpośrednia skierowana jest przeciw osobom lub przedmiotom, które były powodem doznanej frustracji.

W teorii tej ważne jest stwierdzenie, że oprócz agresji mogą po frustracji wystąpić inne rodzaje reakcji, a także to, że frustracja w sposób istotny zwiększa prawdopodobieństwo wystąpienia reakcji agresywnych.

Rzadko można się spotkać z poglądami całkowicie odrzucającymi teorię frustracja–agresja, gdyż są one niezgodne ze współczesną wiedzą eksperymentalną.

Inny sposób interpretacji to traktowanie agresji jako popędu. Może to nastąpić w wyniku dwu jednakowo silnych tendencji, gdy jedna związana jest z oczekiwaniem kary, a druga nagrody. Powstają w ten sposób popędy zależności i agresji, które mogą się rozwijać już w dzieciństwie na podłożu zachowań instrumentalnych, znajdujących wzmocnienie w uzyskiwanym zainteresowaniu i pomocy. Popędy zahamowania wyrażające zależność (budzące współczucie), zachowania agresywne (zadające ból i krzywdzące) znajdują wzmocnienie w zadowoleniu, zmniejszeniu napięcia popędowego (za: Grochulska, 1982).

O agresji popędowej mówi także S. Fesbach (za: Pospiszyl, Żabczyńska, 1985), określając ją jako agresję, która stanowi cel sam w sobie. Utożsamia ją również z reakcjami np. złości, które wywołują zmiany fizjologiczne, np. przyspieszony rytm serca, zwężone źrenice, wzrost potliwości skóry – zwykło się nazywać ten typ agresji – emocjonalną. Hokanson i Shelter (za: Pospiszyl, Żabczyńska, 1985) stwierdzili, że agresja emocjonalna ma często właściwości katartyczne, przez fakt, że jako agresja emocjonalna przynosi przyjemny stan psychiczny rozładowania napięcia nerwowego. Łatwo więc może stać się z agresji emocjonalnej agresją instrumentalną.

Z. Skorny (1973) stwierdza, że agresja instrumentalna uzależniona jest od celów działania oraz od odpowiadającym im procesów percepcyjno-poznawczych: Cele działania osiąga się za pośrednictwem właściwej strategii postępowania, czyli takim sposobem działania, który pomoże dany cel osiągnąć. Strategie postępowania kształtują się pod wpływem doświadczeń życiowych. W wyniku wzmacniania i warunkowania utrwalają się te czynności, które przynoszą korzyści, a wygasają reakcje niedające zamierzonych celów. S. Fesbach (za: Pospiszyl, Żabczyńska, 1985) wyróżnia agresję instrumentalną, która występuje jako środek do osiągnięcia celu.

Przedstawione wyżej agresja emocjonalna i instrumentalna ściśle wiążą się z teorią uczenia się. K. Pospiszyl (1977) zwraca uwagę na pewne elementy różniące zachowania instrumentalne od zachowań uwarunkowanych klasycznie. Według tego autora warunkowanie klasyczne pozbawione jest intencjonalnej działalności człowieka, który jest niejako zmuszony przez warunki otoczenia do określonego typu reagowania. Proces uczenia przebiega natomiast na poziomie kojarzenia bodźców. Dlatego też najważniejszym dla procesu uczenia jest i efekt, jaki ona wywołuje. Prawo efektu sformułował Thorndike (Pilecki, 1986) i wyróżnił dwa rodzaje efektów: nagrodę i karę. Nagroda to zadowalający stan organizmu, a kara to jej przeciwieństwo. W procesie uczenia się nagroda wzmacnia połączenia między reakcją a sytuacją, natomiast kara osłabia te związki. Jeżeli osoba wskutek zachowań agresywnych osiągnie cel, bądź satysfakcja osiągana wskutek tych zachowań ma wartość większą niż kara, jest to tzw. wzmocnienie pozytywne, które utrwała wymienione zachowania (Wójcik, 1977).

Czwartą i ostatnią koncepcją genezy agresji, według podziału dokonanego przez Ch.N. Cofera i M.H. Appleya, jest teoria społecznego uczenia się agresji. Według tej teorii człowiek w toku społecznego uczenia się, kontroluje bodźce, reakcje, wzmocnienia. Występują tu również tzw. wzmocnienia zastępcze, czyli obserwacja doświadczeń innych ludzi. Bandura zwraca również uwagę na tzw. proces modelo-

wania jako na główny schemat w procesie społecznego uczenia się (za: Pospiszył, Żabczyńska 1980).

Jak widać z przytoczonych powyżej teorii, pojęcie „agresja” jest używane w wielu różnych znaczeniach, np. w znaczeniu specyficznego dla danego gatunku popędu, cechy osobowości, stanu motywacyjnego, odpowiedzi na frustrację itp. Zależy to od celu, w jakim agresja jest badana.

3. Środowiskowe uwarunkowania agresywności

Aby podjąć empiryczne badania dotyczące agresji, trzeba zastanowić się, jakie są sposoby nabywania agresywności. Na człowieka oddziałuje wiele czynników zewnętrznych, które mają wpływ na kształtowanie się jego osobowości i jego sposobu zachowania się.

Istotne znaczenie dla rozwoju człowieka ma jego środowisko rodzinne. Od doświadczeń człowieka we wczesnym dzieciństwie, od jego sytuacji rodzinnej, zależy w dużej mierze, jaka będzie jego osobowość, jak będzie się zachowywał w różnych okolicznościach, czy będzie go można określić jako osobnika agresywnego, czy też nie.

Możemy przyjąć, że agresywność jest właściwością nabytą i utrwaloną w trakcie indywidualnych doświadczeń osobniczych. Szczególne znaczenie ma w tym przypadku środowisko rodzinne jako podstawowe środowisko wychowawcze człowieka. Sytuacje wychowawcze w rodzinie są różnorodne i zawsze współwystępuje wiele czynników mających wpływ na kształtowanie się osobowości dziecka.

Wielu autorów stwierdza, że na powstanie agresywności duży wpływ mają zaburzone kontakty uczuciowe z rodzicami. Prawidłowa socjalizacja dziecka zależy bowiem w dużej mierze nie tyle od właściwych metod wychowawczych, ile od pozytywnych kontaktów emocjonalnych między rodzicami a dzieckiem (Skorny, 1973).

O zaburzonych stosunkach uczuciowych w rodzinie możemy mówić zarówno w przypadku braku faktycznego kontaktu rodziców z dzieckiem, wskutek rozbicia rodziny czy długotrwałej rozłąki, jak i w sytuacji gdy rodzice przejawiają w stosunku do dziecka nieprawidłowe postawy rodzicielskie. Podkreśla się również, że im wcześniej występują zaburzone kontakty uczuciowe między rodzicami a dzieckiem, tym gorszy wpływ wywiera to na rozwój dziecka i na jego zdolność przystosowania się do otoczenia.

Dzieci mające zaburzone stosunki uczuciowe z rodzicami, emocjonalnie odrzucone przez rodziców, wykazują często postawę lękową i wrogość, co sprzyja ich nieprawidłowej socjalizacji i ukształtowaniu niewłaściwej osobowości. Stałe poczucie zagrożenia, lęk i wrogość powodują silne napięcie emocjonalne, na które dziecko reaguje w dwojaki sposób, agresją lub negatywizmem, biernością lub wycofywaniem się. Sposób reakcji (agresywnej lub nieagresywnej) na odrzucanie emocjonalne przez rodziców zależy m.in. od układu stosunków w rodzinie i od wzorów zachowania, jakie rodzina przekazuje dziecku (Zaborowski, 1969).

Ważne jest też, w jaki sposób rodzice reagują na agresję dziecka. We wszystkich społeczeństwach obowiązują pewne zasady określające granice i dopuszczalne sposoby wyrażania agresji. Ludzie różnią się dość znacznie w spostrzeganiu, ocenie i akceptacji agresji. W odniesieniu do dzieci zasady te są mniej surowe niż w stosunku do dorosłych, jednak rodzice bardziej karzą dziecko za agresję niż za inne rodzaje niewłaściwych zachowań. Skuteczność kary za agresję zależy od wielu czynników, jak np. od faktu, czy reakcja frustracyjna jest jedynym czy jednym z wielu sposobów reakcji w sytuacji frustracyjnej (Berkowitz, 1962) lub szkodliwej dla podmiotu (Buss, 1961), a także od pozytywnego stosunku emocjonalnego osoby ukaranej i karzącego oraz akceptacji jej norm.

Bronferbrenner (1968) stwierdza, że stosowanie kar wpływa na pogarszanie stosunku uczuciowego dziecka do osoby karzącej. Podkreśla również, że postępowanie rodziców zależy od płci dziecka – wobec synów stosuje się surowsze wymagania (zwłaszcza ojcowie) niż wobec córek.

Rozpatrując sprawę tolerancji wobec agresji, należy wyróżnić trzy typy ustosunkowania się rodziców do agresji dzieci, które mogą być ze sobą związane, ale nie muszą zawsze łącznie występować, tak wyróżniamy: pozwalanie na zachowania agresywne, niestosowanie kar za zachowania agresywne i zachęcanie do agresywnego zachowania (Bandura, Walters, 1968).

Rodzina jest podstawową komórką, w której rozpoczyna się kształtowanie osobowości dziecka przez wychowanie. Wychowanie dziecka w rodzinie polega głównie na kierowaniu jego zachowaniem się. Kierowanie to zależy od ustosunkowania się rodziców do swoich dzieci. Rodzice różnie ustosunkowują się do swoich dzieci i nie każda ich postawa jest równie wartościowa i korzystna dla rozwoju dziecka.

Rembowski (1978) określa postawę jako względnie trwałe ustosunkowanie się do rzeczy osób i zjawisk, która zawiera trzy komponenty: komponent behawioralny (czynność motoryczna lub werbalna), komponent emocjonalno-motywacyjny (miłość, nienawiść, czułość) i komponent poznawczy (selekcja i organizacja odbieranych informacji) (Rembowski, 1978).

Przedmioty postawy mogą być bardzo różnorodne (osoby, instytucje, normy), co pozwala wyróżnić m.in. postawę rodzicielską. W konsekwencji przyjętej postawy dziecko jest spostrzegane, oceniane i traktowane przez matkę czy ojca w ten specyficzny sposób, jaki determinuje postawa.

Najbardziej znaną koncepcją postaw na gruncie psychologii polskiej jest koncepcja M. Ziemskiej (1969). W koncepcji tej, obok negatywnych postaw rodzicielskich, autorka opisuje też postawy pozytywne.

Do postaw pozytywnych, których podłożem wg niej jest swobodny kontakt rodziców z dzieckiem, zrównoważenie uczuciowe rodziców oraz ich autonomia wewnętrzna, Ziemska zalicza akceptację dziecka, współdziałanie z nim, dawanie mu rozumnej swobody i uznanie jego praw.

Akceptacja polega na przyjęciu go takim, jakim ono jest ze wszystkimi jego wadami i zaletami, z umysłowymi możliwościami i ułomnościami. Jest to jednak akceptacja dziecka, ale nie każdego rodzaju jego zachowania, nawet gdyby ono było

negatywne. Współdziałanie z dzieckiem świadczy o pozytywnym zaangażowaniu rodziców w sprawy dziecka, o zainteresowaniu jego zabawą, nauką i pracą. Dawanie dziecku swobody adekwatnej do wieku charakteryzuje się pozostawianiem dziecku coraz szerszego marginesu swobody, zaufaniem do dziecka, ale jednocześnie przy takiej postawie rodzice potrafią być dla dziecka autorytetem i kierować nim w takim zakresie, w jakim jest to pożądane. Uznanie praw zaś jest to traktowanie dziecka jako pełnoprawnego członka rodziny, pozwalanie mu na wypowiedzenie własnego zdania bez przeceniania i niedoceniania jego roli.

Do postaw negatywnych zalicza autorka odtrącanie dziecka, unikanie, nadmierne chronienie i nadmierne wymanipulowanie.

Postawę odtrącającą obserwujemy przy nadmiernym dystansie rodziców wobec dziecka i przy ich dominacji nad nim. Nie okazują oni dziecku wtedy uczuć pozytywnych, a wręcz demonstrują czasami negatywne, krytykują dziecko, nie dopuszczają go do głosu, stosują różnego rodzaju represje, surowe kary itp. Postawa unikająca występuje przy nadmiernej uległości rodziców i ich dystansie uczuciowym wobec dziecka. Cechuje ją ubogi stosunek uczuciowy rodziców do dziecka i wręcz ich obojętność uczuciowa, bierność, brak zainteresowania sprawami dziecka, ograniczanie kontaktu do minimum.

O postawie nadmiernie chroniącej mówimy wtedy, gdy rodzice są nadmiernie skoncentrowani na dziecku. Mają do niego podejście bezkrytyczne, uważają go za wzór doskonałości, traktują go jak dzidziusia i nie dopuszczają do samodzielności, uprzedzając jego decyzje i wykonując za niego różnego rodzaju zadania. Postawa nadmiernie wymagająca charakteryzuje się tym, że rodzice nie liczą się z indywidualnymi możliwościami dziecka, lecz naginiają je do wytworzonego przez siebie wzoru. Dziecko jest wychowywane tak, aby spełniało ich oczekiwania, dlatego też zwykle znajduje się pod presją, aby dorównać idealnemu wzorcowi.

Każda z tych postaw warunkuje odpowiednie zachowanie dziecka. Niewłaściwe postawy rodzicielskie przejawiane przez rodziców mogą powodować zachowania nieprawidłowe typu lękowego lub agresywnego.

Dlatego też tak ważne jest ustalenie związku pomiędzy czynnikami środowiska rodzinnego, tj. postawy rodzicielskie, a przejawami agresji u dzieci w wieku dojrzewania. Jest to bardzo ważne zagadnienie nie tylko, aby ustalić, jaki jest stan faktyczny, ale również udzielić wskazówek co do sposobów przeciwdziałania agresji, programów i warsztatów profilaktycznych, a nawet resocjalizacyjnych.

Założenia i procedura badawcza

Problem agresji u dzieci i młodzieży staje się ostatnio problemem ogólnospołecznym. Dlatego też w mojej pracy podjęłam niniejszy temat, a badania naukowe oparłam na następujących założeniach badawczych:

1. Dzieci przejawiające zachowania agresywne wychowują się najczęściej w rodzinach o zaburzonej strukturze, która nie zaspokaja ich podstawowych potrzeb psychicznych.

2. Potrzeba ujęta w teorii Masłowa jest to stan braku w organizmie, który powoduje zaburzenie równowagi wewnętrznej, czyli homeostazy.
3. Rodzice dzieci agresywnych przejawiają najczęściej negatywne postawy rodzicielskie.
4. Postawa jest to stosunek rodziców do dziecka składający się z trzech komponentów: emocjonalnego, poznawczego i wykonawczego.
5. Negatywna postawa sprawia, że potrzeby dzieci nie są zaspokojone i aby wyrównać braki w organizmie, uruchomione zostają mechanizmy rekompensacyjne w postaci agresji.
6. Agresja może też stać się wyuczoną reakcją na stan napięcia wywołany zaburzeniem homeostazy i może pojawiać się nie tylko w sytuacji rodzinnej, lecz może być reakcją przeniesioną w takich sytuacjach, które nie dotyczą konfliktu w sferze rodzinnej (Badura, 1968).

Badania przeprowadzono w sposób losowy w trzech zespołach szkół (technikum, liceum zawodowe i szkoła zawodowa) usytuowanych w Sosnowcu.

Sosnowiec jest to miasto położone we wschodniej części województwa śląskiego nad Czarną Przemszą. Należy do wielkiej aglomeracji Górnego Śląska. Liczy około 250, 4 tys. mieszkańców. Jest jednym z nielicznych miast, w którym młodzi mieszkańcy mogą zdobywać wykształcenie od przedszkola do wyższej uczelni. Absolwenci szkół średnich mogą kontynuować naukę w Kolegium Języka Biznesu, Kolegium Języków Obcych. W mieście swoją siedzibę mają również trzy wydziały Uniwersytetu Śląskiego: Wydział Filologiczny, Nauk o Ziemi, Wydział Techniki, a także wydział Farmacji i Analityki Medycznej ŚL. AM.

Część mieszkańców Sosnowca to ludzie przyjezdni z rejonu kieleckiego, częstochowskiego czy zielonogórskiego. Przyjechali tu w poszukiwaniu pracy do huty „Katowice” i dla nich zostało zbudowane osiedle „Zagórze”.

Celem podjętych badań jest zbadanie współzależności pomiędzy postawami rodzicielskimi a zachowaniami agresywnymi młodzieży w wieku dorastania.

Aby dokonać weryfikacji założeń badawczych, najpierw określono zmienne i ich wskaźniki:

1. zmienną niezależną są negatywne postawy rodzicielskie.
2. zmienną zależną – zachowania agresywne.

Wskaźnikami zmiennej niezależnej będzie:

- górowanie,
- bezradność,
- koncentracja,
- dystans,

(wyniki mieszczące się pomiędzy 1–4 stenem oznaczają postawy pożądane wychowawczo, 5–6 sten oznacza umiarkowane nasilenie postaw niepożądanych wychowawczo, a wyniki oscylujące pomiędzy 7–10 stenem oznaczają postawy wychowawczo niepożądane).

Wskaźnikami zmiennej zależnej będzie:

- napastliwość fizyczna (NPF),
- napastliwość słowna (NPS),

- napastliwość pośrednia (NPP),
- negatywizm (NEG),
- podejrzliwość (PDJ),
- uraza (URZ),
- drażliwość (DRAŻ),
- poczucie winy (POCZ. WINY).

Napastliwość fizyczna to bicie, kopanie, plucie, czyli wszczynanie walki z kimś, kto nas obraża, walczenie w obronie swoich praw.

Napastliwość słowna wyraża się w groźbach, przekleństwach, podnoszeniu głosu itp.

Napastliwość pośrednia przejawia się w tym, że reakcje są zawsze skierowane nie wprost do danej osoby, lecz w sposób pośredni, np. wpadanie w złość, trzaskanie drzwiami, okazywanie złego humoru, rzucanie różnymi przedmiotami, niszczenie ich itp.

Negatywizm polega na przeciwstawianiu się innym osobom poprzez albo bierne niedostosowanie się do ich poleceń, albo jawny bunt.

Podejrzliwość to rzutowanie własnej wrogości na inne osoby; przejawia się ona w nieufności, ostrożności w kontaktach z innymi ludźmi, w przekonaniu, że wszyscy to wrogo nastawieni ludzie, którzy chcą nam zaszkodzić.

Uraza wyraża się w skłonności do zanudzającego gadania, w pretensjach, domagania się czegoś, skarżenia się, pojękiwania itp.

Drażliwość jest gotowością do reagowania silnymi, agresywnymi uczuciami na najmniejszą prowokację; przejawia się złością, niegrzecznym odzywaniem się itp.

Poczucie winy to przeżywanie wyrzutów sumienia nawet za drobne przewinienia, analizowanie przeszłych zachowań, zajmowanie się myślami o swoich winach i o uzyskaniu przebaczenia za nie.

Aby uzyskać odpowiedź na pytania badawcze, przeprowadzono badania diagnostyczne za pomocą następujących metod badawczych: – analizy dokumentów: karta zdrowia ucznia i dziennik lekcyjny (dzięki tej analizie uzyskano dane dotyczące liczby, wieku i płci uczniów, stan zdrowia dzieci, np. urazy oraz warunki bytowe środowiska rodzinnego), obserwację, kwestionariusz do badania postaw rodzicielskich opracowany przez M. Ziemińską oraz kwestionariusz Bussa i Durkee do badania agresywności, który w wersji polskiej opracował Chojnowski. Składa się on ze 100 pytań oceniających siedem odmian agresywności i dodatkowo poczucie winy.

Do badań wybrano w sposób losowy 738 uczniów w wieku od 16 do 18 lat. Aby wytypować wśród nich uczniów, którzy przejawiają zachowania agresywne, rozdano nauczycielom kwestionariusze konstrukcji własnej (oparte na teorii agresji Bussa i Durkee), które służyły do obserwacji różnego rodzaju form zachowania agresywnego przez trzy miesiące, indywidualnie dla każdego ucznia.

Ustalono, że jeżeli u badanych uczniów występowały zachowania agresywne w liczbie:

- 90–60 – poziom agresji był bardzo wysoki,
- 59–30 – poziom agresji był wysoki,

29–15 – poziom agresji był średni,
poniżej 15 – poziom agresji był niski.

Do dalszych badań zakwalifikowano uczniów, którzy usytuowali się w przedziałach: 90–60 i 59–30 form zachowania agresywnego. Do dalszych badań zakwalifikowało się zatem 130 osób. Zostały one przebadane kwestionariuszem do badania agresji, a ich rodzice kwestionariuszem do badania postaw rodzicielskich.

Prezentacja wyników badań

W tabelach 1 i 2 prezentowane są wyniki ukazujące współzależność postaw rodzicielskich badanych dzieci oraz przejawów ich zachowań agresywnych.

Tabela 1 zawiera dane dotyczące postaw rodzicielskich matek i agresji ich dzieci. Z danych (tab. 1) wynika, że najwyższy poziom napastliwości fizycznej przejawiało 12 dzieci, co stanowi 9,23% badanych osób, których matki osiągnęły wysokie wyniki w skali „górowania”, co oznacza kierowanie dzieckiem z pozycji przewagi, władzy, w sposób surowy, bez liczenia się z jego odczuciami i potrzebami. 7 osób, co stanowi 5,38% badanych przejawiających napastliwość fizyczną, jest wychowywanych przez matki, które uzyskały umiarkowane wyniki w skali „górowania”, co oznacza, że rodzice ci często zaznaczają swoją przewagę nad dzieckiem i nie uwzględniają sygnałów, jakie od dziecka odbierają. Natomiast wśród dzieci o wysokim poziomie agresji fizycznej jest tylko 5, czyli 3,85% badanych, których matki umiejętnie kierują dzieckiem i nie akcentują swojej przewagi nad nim.

Jeżeli chodzi o napastliwość słowną, to najwięcej, bo aż 18 matek (13,85%) dzieci przejawiających ten rodzaj agresji charakteryzuje się niepożądaną wychowawczo postawą bezradności wobec dziecka, co wskazuje na brak umiejętności radzenia sobie z nim i poczucie bezsilności wobec problemów wychowawczych, sześćcioro owych matek, co stanowi 4,62% osób badanych, przejawia umiarkowane nasilenie postawy „górowania”, pięć, czyli 3,85%, umiarkowane nasilenie postawy bezradności, trzy matki (2,31%) przejawiają postawę świadczącą o kierowaniu dzieckiem z pozycji przewagi i władzy i tylko jedna matka (0,77%) przejawia postawę pozytywną.

Wśród dzieci o wysokim stopniu napastliwości pośredniej najwięcej jest wychowywanych przez matki, które uzyskały wysokie wyniki w skali „górowania”, czyli są to osoby autokratyczne, wychowujące dzieci w sposób surowy, nie licząc się z ich potrzebami. Matki te stanowią 4,62% wszystkich badanych. Następne w kolejności są matki o postawie nadmiernej koncentracji na dziecku i tendencji do stosowania zbyt wysokich wymagań oraz o postawie bezradności wobec dziecka, czyli o braku umiejętności radzenia sobie z nim. Obie te grupy liczą po 4 osoby, co stanowi 3,08% badanych. Wśród matek tych dzieci nie było ani jednej, która charakteryzowałaby się postawą pożądaną wychowawczo.

Jeżeli chodzi o dzieci cechujące się podejrzliwością, to ich matki najczęściej uzyskiwały wysokie wyniki w skali „górowania” (było ich 10 osób, co stanowi 7,69% badanych). Tylko jedna matka uzyskała w tej skali wynik umiarkowany,

a jedna najniższy. Matki dzieci o wysokim stopniu drażliwości przejawiały w 3 przypadkach (2,31% badanych osób) postawę górowania w wysokim stopniu oraz w stopniu umiarkowanym, natomiast w 2 przypadkach uzyskały w tej skali wyniki bardzo niskie, co świadczy o pozytywnej postawie wychowawczej.

Dzieci negatywistyczne są najczęściej wychowywane przez matki o postawie nadmiernej koncentracji na dziecku (8 matek, co stanowi 6,15% badanych), w 5 przypadkach są to matki o umiarkowanym nasileniu wspomnianej postawy (3,85% badanych) w 2 przypadkach matki wychowujące omawiane dzieci przejawiają postawy „górowania” zarówno o nasileniu maksymalnym, jak i umiarkowanym.

Natomiast matki dzieci, które przejawiają poczucie winy we wszystkich przypadkach, cechuje postawa bezradności. Tylko że najczęściej, bo w 10 przypadkach (7,69% badanych), jest to najwyższe nasilenie owych postaw, w 7, co stanowi 5,38%, jest to nasilenie umiarkowane, a w 1 przypadku to postawa pożądana wychowawczo.

Tabela 2 zawiera wyniki uzyskane w badaniu postaw ojców, których dzieci przejawiają różnego rodzaju zachowania agresywne. W wyniku analizy okazuje się, że aż w 15 przypadkach wśród ojców dzieci przejawiających wysoki poziom napastliwości fizycznej (stanowi to 13,89% badanych ojców), zauważono niepożądane wychowawczo postawy „górowania”, a w 13 przypadkach (2,04%) te same postawy, z tym że o umiarkowanym nasileniu. 2 ojców zaś charakteryzowało się postawami pozytywnymi, 2 postawami dystansu o umiarkowanym nasileniu (stanowi to 1,85% badanych ojców), a tylko jeden ojciec (0,93%) wykazuje postawę bezradności w umiarkowanym stopniu.

Ojcowie dzieci charakteryzujących się napastliwością słowną najczęściej przejawiają postawę górowania – w 13 przypadkach jest to nasilenie umiarkowane (12,04%), a w 11, czyli u 10,08% badanych ojców, postawa ta jest niepożądana wychowawczo w 4 przypadkach (3,70%) – ojcowie charakteryzują się postawą bezradności o nasileniu najwyższym w 2, czyli u 1,85% badanych ojców występuje postawa bezradności o umiarkowanym nasileniu. Dzieci cechujące się napastliwością pośrednią są wychowywane przez ojców o postawach górowania – 11 przypadkach (10,08%) jest to maksymalne natężenie tej postawy, w 7 (6,48%) jest to natężenie umiarkowane, a tylko jeden ojciec przejawia postawę pozytywną.

Ojcowie dzieci podejrzliwych charakteryzują się postawą bezradności; 2 o stopniu umiarkowanym (1,85%), a 1 (0,93%) w stopniu maksymalnym. Tę samą postawę przejawiają ojcowie dzieci zachowujących najczęściej urazę, z tym że 2 z nich wykazuje największe nasilenie tej postawy, a 1 umiarkowane. Wśród ojców dzieci drażliwych 6, czyli 5,56% badanych, wykazuje postawę górowania w stopniu maksymalnym, a 4, czyli 3,70% badanych, w stopniu umiarkowanym.

Dzieci negatywistyczne wychowywane są też przez ojców o postawie górowania, lecz w 4 przypadkach (3,70%) są to wyniki świadczące o wysokim nasileniu tej postawy, a 3, czyli u 2,78% ojców, o nasileniu umiarkowanym, zaś tylko u 1 ojca (0,93%) wystąpiła postawa bezradności o maksymalnym natężeniu.

Ojcowie dzieci z poczuciem winy charakteryzowali się postawą bezradności; jeden o wysokim stopniu nasilenia, a jeden w stopniu umiarkowanym. (0,93%).

Tabela 1. Postawy rodzicielskie matek a agresja

Postawa matek	Górowanie						Bezradność						Koncentracja						Dystans						Razem	
	1-4		5-6		7-10		1-4		5-6		7-10		1-4		5-6		7-10		1-4		5-6		7-10			
	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%
Agresja																										
NPF	5	3,85	7	5,38	12	9,23										-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
NPS	1	0,77	6	4,62	3	2,31			5	3,85	18	13,8													-	-
NPP	-	-			6	4,62		-	1	0,77	4	3,08			2	1,54	4	3,08								
PDI	1	0,77	1	0,77	10	7,69																				
URZ.																										
DRA.	2	1,54	3	2,31	3	2,31																				
NEG.			2	1,54	2	1,54							1	0,77	5	3,85	8	6,15								
POCZ. WINY							1	0,77	7	5,38	10	7,69	-	-	-	-	-	-	-	-						
Razem	9	6,93	19	14,6	36	27,7	1	0,77	13	10,0	32	24,6	1	0,77	7	5,39	12	9,23	-	-	-	-			130	100

Tabela 2. Postawy rodzicielskie ojców a agresja

Postawa ojców	Górowanie						Bezradność						Koncentracja						Dystans						Razem	
	1-4		5-6		7-10		1-4		5-6		7-10		1-4		5-6		7-10		1-4		5-6		7-10			
	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%
Agresja																										
NPF	2	1,85	13	12,0	15	13,9			1	0,93											2	1,85				
NPS			13	12,0	11	10,0			2	1,85	4	3,70														
NPP	1	0,93	7	6,48	11	10,0																				
PDI									2	1,85	1	0,93														
URZ.									1	0,93	2	1,85														
DRA.			4	3,70	6	5,56																				
NEG.			3	2,78	4	3,70					1	0,93														
POCZ. WINY									1	0,93	1	0,93														
Razem	3	2,78	40	37,0	47	43,3			7	6,48	9	8,34									2	1,85			108	100

Podsumowanie i wnioski

Przeprowadzone badania zweryfikowały pozytywnie postawioną na początku hipotezę. Okazuje się, że istnieje współzależność pomiędzy agresywnym zachowaniem dzieci a postawami rodzicielskimi, jakie przejawiają ich rodzice. Wśród matek najczęściej występowała postawa górowania i bezradności o wysokim stopniu nasilenia, a czasami nadmierna koncentracja na dziecku, szczególnie w przypadkach zachowań agresji słownej i pośredniej. Natomiast wśród ojców dzieci agresywnych najczęściej występuje postawa górowania, a tylko w pojedynczych przypadkach istnieje postawa bezradności. Matki nie wykazują postawy dystansu, a ojcowie postawy koncentracji.

Opierając się na analizie przeprowadzonych badań oraz na przeglądzie literatury dotyczącej problemu badawczego, można z całą pewnością stwierdzić, jak istotne znaczenie dla kształtowania się zachowań dziecka mają postawy rodzicielskie. W większości przypadków rodzice dzieci agresywnych przejawiają postawy nieprawidłowe. Powodowane jest to najczęściej brakiem wiedzy o rozwoju dziecka, o jego potrzebach oraz tym, że stawiają oni własne pragnienia na pierwszym miejscu.

Znajomość rodzinnej sytuacji dziecka to pierwszy obowiązek dla nauczyciela. Nauczyciel powinien wiedzieć, jak układają się stosunki rodzinne dziecka, czy dziecko jest akceptowane przez rodziców, jaka jest przyczyna napięć i niepokojów przeżywanych przez dziecko. Źródłem informacji mogą być zarówno wypowiedzi dzieci, jak i jego rodziców. Nauczyciel powinien wskazać rodzicom, jakie znaczenie ma ich postępowanie w kształtowaniu się cech osobowości dziecka.

Oddziaływanie na postawy rodzicielskie stanowi istotne uzupełnienie terapii dziecka zwłaszcza wówczas, gdy zaburzenie kontaktów emocjonalnych między rodzicami a dzieckiem staje się jednym z czynników warunkujących powstawanie zaburzeń w zachowaniu dziecka.

Najważniejszą jednak sprawą jest sama terapia dziecka. Podstawową zasadą efektywności terapii dziecięcej jest odkrycie i usunięcie przyczyn tego rodzaju zachowań. W każdym prawie przypadku zachowanie agresywne jest w zasadzie wołaniem dziecka o pomoc w sytuacji, w której samo nie może sobie poradzić.

Oddziaływanie na same przejawy agresji (np. karanie, co jest tak powszechne) nie jest i nie może być skuteczne, gdyż w tym przypadku wzmacnia negatywne zachowanie i wywołuje zazwyczaj zmianę formy reakcji agresywnych lub zmianę ich charakteru, np. agresja wyrażana wprost może przekształcić się w agresję przeniesioną.

Bardzo istotne jest, aby pozwolić dziecku na wyrażenie swych uczuć, okazując mu zainteresowanie, sympatię, pomagając w pokonywaniu przeszkód i traktując je jak partnera zdolnego do odpowiedzialności za to, co robi.

Każde zachowanie dorosłych jest wzorem dla dziecka, który ono naśladuje. Rodzice i wychowawcy powinni mieć tego świadomość, a w związku z tym kontrolować bardziej swoje reakcje. Jeśli chcemy wzmocnić określone zachowania,

powinniśmy je zauważać i mówić o nim. Jeśli pragniemy określone zachowania wykluczyć, nie należy koncentrować się na nim.

Każde dziecko chce być pozytywnie oceniane i jeśli zobaczy, że jego próby dobrego zachowania są dostrzeżone i znajdują uznanie, będzie je powtarzać po to, aby zasłużyć na pozytywną ocenę dorosłych.

Dlatego też uważam, że przeprowadzanie tego typu badań jest zasadne, ponieważ dociera do przyczyn nieprawidłowych zachowań dziecka i pozwala na odpowiedni dobór technik terapeutycznych oraz na taki wybór metod wychowawczych, które są adekwatne do typu osobowości dziecka.

Bibliografia

- A. Bandura, R.H. Walters, *Agresja w okresie dorastania*, PWN, Warszawa 1968.
- A.H. Buss, *Psychology of aggression*, New York, Wille 1961.
- Ch.N. Coffer, M.H. Appley, *Motywacja, teoria, badania*. PWN, Warszawa 1972.
- J. Dollard MILLER e., *Osobowość i psychoterapia*, 1967.
- K. Pospiszyk, *Agresywne zachowanie się w świetle teorii uczenia*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1977, nr.1
- J. Ransburg, *Lęk, gniew, agresja*, WSiP, Warszawa 1993.
- D. Wójcik, *Środowisko rodzinne a poziom agresywności młodzieży przestępczej i nieprzestępczej*, Ossolineum, Wrocław – Warszawa – Gdańsk 1977.
- M. Ziemska, *Postawy rodzicielskie*, WP, Warszawa 1973.